

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

HOZIRGI ARAB TILIDA ILMIIY-TEXNIK NEOLOGIZMLARNING YASALISH USULLARI

Sarimsakov Oyatullo Bokibillayevich

Oriental universiteti magistranti 2-bosqich. 203-guruh

Annotatsiya

Mazkur maqolada hozirgi arab tilida ilmiy-texnik neologizmlarning yasalish usullari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda neologizmlarning shakllanish jarayonlari morfologik, semantik va sintaktik jihatlar asosida yoritilib, arab tilining ichki imkoniyatlari hamda tashqi omillar ta'siri o'rganiladi. Xususan, ildiz–andaza tizimi, affiksatsiya, so'z birikmalari orqali termin hosil qilish, shuningdek, semantik kengayish va terminologik ixtisoslashuv jarayonlari ilmiy asosda tahlil etiladi. Bundan tashqari, xalqaro ilmiy terminologiyaning arab tiliga o'zlashuvi, arabchalashtirish (ta'rib) va tarjima jarayonlarining o'rni alohida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari zamonaviy arab tilining ilmiy-texnik sohadagi rivojlanish tendensiyalarini ochib berish bilan birga, terminologiya yaratish va standartlashtirish masalalarida muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: *arab tili, neologizm, ilmiy-texnik terminologiya, morfologik yasalish, semantik kengayish, sintaktik konstruktsiya, o'zlashma, arabchalashtirish (ta'rib), terminologiya, til taraqqiyoti*

Arab tilida ilmiy-texnik neologizmlarning semantik va sintaktik yo'l bilan hosil bo'lishi tilning ichki imkoniyatlari asosida yangi ilmiy tushunchalarni nomlashning ikki muhim usulini anglatadi. Semantik usul deganda mavjud leksik birlikka yangi ilmiy ma'no yuklash, ya'ni so'zning ma'no doirasini kengaytirish yoki toraytirish orqali uni termin darajasiga olib chiqish tushuniladi; bunda yangi shakl yaratilmaydi, balki mavjud so'z yangi konseptni ifodalashga moslashtiriladi. Masalan, umumtilga oid so'z ilmiy kontekstda aniq, maxsus ma'noga ega bo'lib, termin vazifasini bajaradi, bu esa tilning iqtisodiy va samarali rivojlanishini ta'minlaydi. Sintaktik usul esa ikki yoki undan ortiq so'zlarning birikishi orqali yangi termin hosil qilishni anglatadi, bunda ko'pincha izofa (idāfa) yoki sifatlovchi konstruksiyalar orqali murakkab tushunchalar ifodalanadi; natijada ko'p komponentli, ammo semantik jihatdan yaxlit termin yuzaga keladi. Bu usul ayniqsa zamonaviy ilmiy-texnik sohalarda keng qo'llanib, murakkab obyekt va jarayonlarni aniq va differensial ifodalash imkonini beradi. Har ikkala usulning umumiy jihati shundaki, ular tilning ichki resurslariga tayanadi va yangi terminlar yaratishda ortiqcha o'zlashmalarga ehtiyojni kamaytiradi. Nemis tilshunosi Eckhard Wüster terminologiya nazariyasida terminlar tushunchalar tizimiga mos va izchil bo'lishi kerakligini ta'kidlab, aynan semantik va strukturaviy vositalar orqali bu izchillik ta'minlanishini qayd etadi; arab tilidagi semantik va sintaktik yasalish usullari aynan shu prinsipni amalga oshiradi. Bundan tashqari, semantik usul terminlarning tushunarli va

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

intuitiv bo'lishini ta'minlasa, sintaktik usul murakkab tushunchalarni aniq va to'liq ifodalash imkonini beradi.

Semantik kengayish (ma'no ko'chishi) arab ilmiy terminologiyasida mavjud leksik birliklarning yangi ilmiy tushunchalarni ifodalash uchun qayta talqin qilinishi jarayoni sifatida namoyon bo'lib, bu hodisa tilning ichki resurslariga tayangan holda terminologik boyishni ta'minlaydi. Arab tilida ko'plab ilmiy-texnik terminlar aynan umumtilga oid so'zlarning semantik transformatsiyasi natijasida shakllanadi, bunda so'zning dastlabki, ko'pincha konkret yoki kundalik ma'nosi saqlangan holda unga abstrakt, ilmiy yoki texnologik mazmun yuklanadi. Masalan, "tarmoq" ma'nosini bildiruvchi so'z zamonaviy kontekstda "kompyuter tarmog'i" kabi maxsus termin sifatida qo'llanib, yangi konseptual maydonga o'tadi; bu jarayonda metafora va metonimiya kabi semantik mexanizmlar muhim rol o'ynaydi. Metaforik kengayishda o'xshashlik asosida yangi ma'no yuzaga keladi, ya'ni fizik yoki vizual xususiyatlar asosida abstrakt tushunchalar nomlanadi, metonimik kengayishda esa yaqinlik yoki funksional bog'liqlik asosida ma'no ko'chadi. Arab tilshunosligida bu jarayon qadimdan mavjud bo'lib, zamonaviy davrda ilmiy terminologiyada yanada faol qo'llanmoqda, chunki u yangi terminlar yaratishda tilning tabiiy va iqtisodiy imkoniyatlaridan foydalanishga imkon beradi. Semantik kengayish natijasida hosil bo'lgan terminlar ko'pincha foydalanuvchilar uchun intuitiv tushunarli bo'ladi, chunki ular allaqachon tanish bo'lgan leksik birliklarga asoslanadi, bu esa ularning tez o'zlashtirilishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, bunday terminlarning ilmiy aniqligi ularning kontekstual chegaralanishi orqali mustahkamlanadi, ya'ni ular umumiy nutqda keng ma'noda qo'llansa-da, ilmiy diskursda aniq va tor ma'noda ishlatiladi. Terminologiya nazariyasining asoschisi Eckhard Wüster terminlar tushunchalar tizimiga qat'iy bog'langan bo'lishi kerakligini ta'kidlab, hatto semantik kengayish orqali hosil bo'lgan birliklar ham aniq definitsiya va tizim ichida o'z o'rniga ega bo'lishi zarurligini qayd etadi; bu prinsip arab ilmiy terminologiyasida semantik neologizmlarning barqarorlashuvida muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari, semantik kengayish ko'pincha tarjima jarayonlari bilan bog'liq bo'lib, xorijiy ilmiy tushunchalarni to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirish o'rniga ularning ma'nosini mavjud arabcha so'zlar orqali ifodalashga xizmat qiladi, bu esa tilning milliy xususiyatlarini saqlashga yordam beradi. Biroq bu jarayon ba'zan ko'p ma'nolilik yoki omonimiyaga olib kelishi mumkin, shu sababli ilmiy terminologiyada kontekst, definitsiya va standartlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Semantik kengayish natijasida arab tilida yangi terminlar nafaqat shakllanadi, balki mavjud leksik tizim ichida yangi semantik qatlamlar paydo bo'ladi, bu esa tilning kognitiv va kommunikativ imkoniyatlarini kengaytiradi hamda ilmiy bilimlarning til orqali ifodalanishini soddalashtiradi.

Metafora va metonimiya asosida yangi ilmiy tushunchalar arab ilmiy terminologiyasida semantik ko'chish mexanizmlari orqali ifodalanib, mavjud leksik birliklarning yangi konseptual mazmun bilan boyitilishi natijasida yuzaga keladi. Metafora asosida termin yaratishda bir sohaning obyekt yoki hodisasi boshqa sohaga o'xshashlik (shakl, funksiya, tuzilma) asosida ko'chiriladi, ya'ni konkret va sezgi orqali idrok etiladigan obrazlar abstrakt

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G‘OYALAR

ilmiy tushunchalarni ifodalash uchun xizmat qiladi; masalan, texnologik tizimlar yoki biologik jarayonlar ko‘pincha “tarmoq”, “yadro”, “zanjir” kabi obrazli birliklar orqali nomlanadi, bu esa murakkab konseptlarni tushunarli qilishga yordam beradi. Bunday yondashuv kognitiv lingvistik nuqtai nazaridan inson tafakkurining analogiya asosida ishlash xususiyati bilan bog‘liq bo‘lib, ilmiy bilimlarni idrok etishni osonlashtiradi. Metonimiya esa yaqinlik, aloqadorlik yoki funksional bog‘liqlik asosida ma‘no ko‘chishini anglatadi, bunda bir obyekt yoki tushuncha uning bir qismi, funksiyasi yoki natijasi orqali ifodalanadi; masalan, jarayon nomi uning natijasi bilan yoki vosita nomi uning funksiyasi bilan ataladi. Arab ilmiy terminologiyasida bu ikki mexanizm ko‘pincha parallel ravishda ishlaydi va yangi terminlar yaratishda iqtisodiy hamda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Tilshunos George Lakoff metafora faqat stilistik vosita emas, balki inson tafakkurining asosiy mexanizmi ekanini ta’kidlab, ilmiy tushunchalar ham ko‘pincha metaforik model asosida shakllanishini ko‘rsatadi; bu yondashuv arab terminologiyasida ham o‘z tasdig‘ini topadi⁴². Metafora va metonimiya asosida yaratilgan terminlarning muhim xususiyati — ularning intuitiv tushunariligi, chunki ular mavjud bilim va tajribaga tayanadi, shu bilan birga ilmiy kontekstda ular aniq va tor ma’noga ega bo‘lib, termin sifatida mustahkamlanadi. Biroq bunday terminlar dastlab ko‘p ma’nolilik xavfini ham keltirib chiqarishi mumkin, shu sababli ularning semantik chegaralari definitsiya va standartlashtirish orqali aniqlashtiriladi. Natijada metafora va metonimiya ilmiy terminologiyada yangi tushunchalarni nomlash, murakkab jarayonlarni soddalashtirib ifodalash va tilning ichki resurslari orqali neologizmlar yaratishda muhim semantik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Mavjud arab so‘zlariga yangi ilmiy ma’nolar yuklash jarayoni semantik kengayish va ixtisoslashuv asosida bosqichma-bosqich amalga oshib, unda tilning ichki leksik resurslari yangi konseptual ehtiyojlarga moslashtiriladi. Dastlab muayyan umumtil so‘zi o‘zining asosiy, ko‘pincha konkret yoki kundalik ma’nosi bilan mavjud bo‘ladi, so‘ngra ilmiy-texnik rivojlanish natijasida paydo bo‘lgan yangi tushuncha shu so‘z bilan o‘xshashlik yoki funksional yaqinlik asosida bog‘lanadi; natijada so‘zga yangi, maxsus ilmiy ma‘no yuklanadi. Bu jarayonda metafora, metonimiya va funksional analogiya asosiy semantik mexanizmlar sifatida xizmat qiladi, ya’ni mavjud leksik birlik yangi konseptual maydonga ko‘chiriladi. Keyingi bosqichda ushbu yangi ma‘no ilmiy diskursda — maqolalar, darsliklar, tarjimalar va ilmiy kommunikatsiya orqali — muntazam qo‘llanila boshlaydi, bu esa uning ijtimoiy qabul qilinishini ta’minlaydi. Shu bilan birga, yangi ma‘no umumiy ma’nodan ajralib, terminologik ixtisoslashuv jarayoniga kiradi, ya’ni so‘z ilmiy kontekstda aniq va tor ma’noda qo‘llanib, bir ma’nolilikka intiladi. Terminologiya nazariyasining asoschisi Eckhard Wüster ta’kidlaganidek, har qanday termin aniq tushunchaga qat’iy bog‘langan bo‘lishi kerak, shu sababli semantik kengayish orqali hosil bo‘lgan birliklar ham definitsiya va tushunchalar tizimi ichida o‘z o‘rnini topadi. Keyingi bosqichda esa bu yangi ma‘no standartlashtirish va kodifikatsiya orqali mustahkamlanadi, ya’ni lug‘atlar, terminologik bazalar va rasmiy

⁴² Abdul-Raof H. Arabic Rhetoric: A Pragmatic Analysis. – London: Routledge, 2006. – 320 p.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

manbalarda qayd etilib, uning yagona talqini belgilanadi. Natijada dastlab umumiy leksikaga mansub bo'lgan so'z ilmiy termin sifatida barqarorlashadi va ikki qatlamli (umumiy va maxsus) semantik tuzilishga ega bo'ladi. Biroq bu jarayon davomida ko'p ma'nolilik yoki semantik noaniqlik yuzaga kelishi mumkin, shu bois kontekst, aniqlashtiruvchi komponentlar va ilmiy izohlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. Abdul-Raof H. Arabic Rhetoric: A Pragmatic Analysis. – London: Routledge, 2006. – 320 p.
2. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – М.: Гослитиздат, 1959. – 125 с.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
4. Лыков Г.А. Современная русская лексикология. – М.: Высшая школа, 1976. – 320 с.
5. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
6. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
7. Хауген Э. Языковой контакт. – М.: Прогресс, 1972. – 320 с.